

Η ΑΞΙΟΠΡΕΠΗΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗ ΣΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΜΕΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα μελέτη μέσα από την επιλογή σημαντικών παραδειγμάτων άλλων εθνικών εννόμων τάξεων αναλύονται πτυχές της αξιοπρεπούς διαβίωσης που αναφέρονται στην έννοια και το περιεχόμενό της, καθώς και στη δικαστική της προστασία. Στο πρώτο μέρος, έμφαση δίνεται στη συρροή του δικαιώματος με άλλα, ιδίως κοινωνικά, δικαιώματα. Στο δεύτερο μέρος, η μελέτη εστιάζει στο πρόβλημα των στατιστικών μετρήσεων της φτώχειας και τις σχέσεις των εφαρμοσμένων κοινωνικών επιστημών με τον νομοθέτη και τον δικαστή.

Στέλλα Χριστοφορίδου
ΔΝ, Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ

ABSTRACT

In the present study, through the selection of important examples of other national legal orders, aspects of decent living are analyzed that refer to its concept and content, as well as its judicial protection. In the first part, emphasis is placed on the convergence of the right with other, especially social, rights. In the second part, the study focuses on the problem of statistical measurements of poverty and the relations of applied social sciences with the legislator and the judge.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιδέα ότι οι φτωχοί θα πρέπει να λαμβάνουν οικονομική βοήθεια όχι μόνο προκειμένου να διατηρούνται στη ζωή, αλλά και για να διασφαλίζεται η κοινωνική ειρήνη ανευρίσκεται στην Ελισαβετιανή Αγγλία¹, τη Βαυαρία και την Πρωσία, καθώς και τη Γαλλική

¹ S. Moyn, *Not Enough. Human rights in an unequal world*, 2018, σελ. 17.

Επανάσταση². Το στοιχείο που σχηματίζει την έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης σήμερα είναι η έννοια του «Existenzminimum» η οποία συναντάται ήδη από το Σύνταγμα της Βαϊμάρης. Μέρη τότε δινόταν στον ζωτικό χώρο των εργατών, δηλαδή στη διασφάλιση στέγασης επαρκούς έκτασης και υγειονομικής καταλληλότητας για την αξιοπρεπή τους διαβίωση, καθώς και στην οικονομική τους ενίσχυση για τον ίδιο σκοπό³.

Στη θεωρία επισημαίνεται ότι ο γερμανικός όρος «Existenzminimum» δεν μεταφράζεται με ακρίβεια όταν αποδίδεται με τον αγγλικό όρο «minimum level of subsistence»⁴. Ως προς αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το ίδιο πρόβλημα αντιμετωπίζεται και στην ελληνική γλώσσα όταν αποδίδεται ως «ελάχιστο όριο» αξιοπρεπούς διαβίωσης⁵. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που καθίσταται ως σκοπός είναι η διαβίωση υπό αξιοπρεπείς συνθήκες, χωρίς ποσοτικές διαβαθμίσεις, αλλά με γνώμονα την ποιότητα των συνθηκών⁶. Έτσι, η αξιοπρεπής διαβίωση συμπεριλαμβάνει την υγειονομική φροντίδα, την ένδυση, την τροφή, τη στέγαση, η οποία μάλιστα και αυτή η ίδια θα πρέπει να είναι αξιοπρεπής⁷. Τούτο συνεπάγεται και ότι «το ελάχιστο όριο της αξιοπρεπούς διαβίωσης» δεν θα πρέπει να συγχέεται με το κατώφλι της φτώχειας, το οποίο συνιστά έναν ποσοτικό δείκτη χωρίς τα κατάλληλα εκέγγυα διασφάλισης της ποιότητας ζωής.

Η χρήση του όρου σήμερα συχνά συνδέεται με μια οικονομική-χρηματική ενίσχυση για τη διασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Σταδιακά, ωστόσο, ο όρος δεν αποκλείεται να αποκτήσει περισσότερες συνδηλώσεις, αν ληφθεί υπόψη η πρόσφατη απόφαση του ΓΟΣΔ για την κλιματική αλλαγή στην οποία αναφέρθηκε για πρώτη φορά η περιβαλλοντική διάσταση της αξιοπρεπούς διαβίωσης (ökologisches Existenzminimum)⁸. Πάντως, αυτή τη στιγμή σε διεθνές επίπεδο η έννοια συσχετίζεται με τη φτώχεια και ο σκοπός της συνδέεται με την αντιμετώπισή της και την υποστήριξη των πλέον οικονομικά ευάλωτων⁹, με γνώμονα τη διασφάλιση ότι όλοι ανεξαιρέτως διαθέτουν τους υλικούς όρους για την απόλαυση των θεμελιωδών ελευθεριών τους¹⁰.

Σύμφωνα με τη νομολογία του ΓΟΣΔ, η αξιοπρεπής διαβίωση «εμπεριέχει τόσο τη βιολογική συντήρηση κάθε ατόμου, όπως είναι η τροφή, η ένδυση, τα αγαθά ενός νοικοκυριού, η στέγαση, η θέρμανση, η υγιεινή και η υγειονομική φροντίδα, όσο και τη διασφάλιση της δυνατότητας διατήρησης διαπροσωπικών σχέσεων και μιας ελάχιστης συμμετοχής στην κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική ζωή, δεδομένου ότι οι άνθρωποι από τη φύση τους έχουν ανάγκη τις ανθρώπινες σχέσεις»¹¹. Η νομολογία αυτή έχει επηρεάσει και έχει διαχυθεί σε περισσότερες έννομες τάξεις.

² D. M. Davis, «Socio-Economic Rights», σε M. Rosenfeld/A. Sajó (eds), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, 2012, σελ. 1021.

³ Ibidem, M., G. Bevilacqua, Alexander Klein and the Existenzminimum: A 'Scientific' Approach to Design Techniques, *Nexus Network Journal* 13, 2011, σελ. 297, Πρβλ. και Θ. Αντωνίου, *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975*, 2010, σελ. 22 επ.

⁴ S. Brysch, *Reinterpreting Existenzminimum in Contemporary Affordable Housing Solutions*, *Urban Planning* 2019, Volume 4, Issue 3, 1, 1.

⁵ Πρβλ. ΣτΕ Ολ 1087/2017, 1972/2012.

⁶ A. Gruner, *Der verfassungsrechtliche Anspruch auf Gewährleistung des Existenzminimums [The constitutional right to guarantee the subsistence level]*, *Journal für Rechtspolitik* 2009, 17, σελ. 205 επ.

⁷ S. Brysch, *Reinterpreting Existenzminimum*, ό.π., Issue 3, 1, 2.

⁸ 1 BvR 2656/18, 1 BvR 288/20, 1 BvR 96/20, 1 BvR 78/20, απόφαση της 24.03.2021.

⁹ Βλ. για παράδειγμα το άρθρο 3 του Συντάγματος της Βραζιλίας, το οποίο συμπεριλαμβάνει στους σκοπούς του την αντιμετώπιση της φτώχειας, τη διασφάλιση αξιοπρεπών συνθηκών κράτησης και τη μείωση των ανισοτήτων.

¹⁰ E.J. Eberle, *Observations on the Development of Human Dignity and Personality in German Constitutional Law: An Overview*, *Liverpool Law Rev* 2012, σελ. 204.

¹¹ BVerfG, απόφαση της 09.02.2010 - 1 BvL 1/09 -, *Hartz IV*, σκ. 135, Βλ. επίσης και BVerfG, απόφαση της 18.7.2012 - 1 BvL 10/10 -, *Asylum seekers benefit*, C. Bumke/H. C. Voßkuhle, 2 Art. 1 para. 1 GG: *Human Dignity, German Constitutional Law: Introduction, Cases, and Principles*, 2019, σελ. 90-91.

Στην ελληνική έννομη τάξη, ο ορισμός της αξιοπρεπούς διαβίωσης έχει υιοθετηθεί από το Συμβούλιο της Επικρατείας *expressis verbis*¹². Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Κολομβίας έχει επίσης υιοθετήσει τη θεωρία του «ζωτικού μίνιμουμ» («vital minimum doctrine») υπό την επιρροή της γερμανικής νομολογίας¹³, με την, ωστόσο, πολύ σημαντική διαφοροποίηση ότι στον δικό του ορισμό δεν συμπεριλαμβάνει την κοινωνική διάσταση της αξιοπρεπούς διαβίωσης, αλλά δίνει έμφαση στα στοιχεία που συνδέονται περισσότερο με τη βιολογική συντήρηση¹⁴. Πρόκειται για έναν ορισμό που επικεντρώνεται στην αντιμετώπιση της απόλυτης φτώχειας. Αντίθετα, το ΓΟΣΔ με την προσέγγιση αυτή της αξιοπρεπούς διαβίωσης, που εστιάζει στον καθένα ξεχωριστά και τα αγαθά τα οποία θα πρέπει να κατέχει, φαίνεται ότι επιχειρεί, και μάλιστα επιτυχώς, να διαφύγει των δύο προσεγγίσεων, σχετικής και απόλυτης φτώχειας.

Εξάλλου, η αποτροπή από την απόλυτη φτώχεια, αυτή η συνθήκη η οποία διασφαλίζει τη βιολογική συντήρηση αλλά δεν προσφέρει στο άτομο τη δυνατότητα ανάπτυξης της προσωπικότητάς του, δεν αποτελεί καν για τη γερμανική έννομη τάξη δυνατή επιλογή εκ του Συντάγματος με βάση τον τρόπο τον οποίο ερμηνεύεται. Το άτομο θα πρέπει να είναι ελεύθερο να θέσει τους δικούς τους σκοπούς¹⁵. Όμως, το ΓΟΣΔ διαφεύγει και της προσέγγισης της σχετικής φτώχειας η οποία στηρίζεται στη δι-υποκειμενική σύγκριση. Προσδιορίζει δηλαδή το ίδιο τη γραμμή εκκίνησης, τις κοινές υλικές προϋποθέσεις που θα πρέπει να έχει ο καθένας ώστε όλοι να είναι σε θέση να απολαύσουν τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που τους αναγνωρίζει το Σύνταγμα¹⁶.

Τούτο δεν σημαίνει βεβαίως ότι η διαβίωση σε συνθήκες υλικής αποστέρησης δεν παραβιάζει το Σύνταγμα¹⁷. Διαφοροποιείται όμως ως προς αυτό το ΓΟΣΔ, δείχνοντας ότι θεραπεία σε μια παραβίαση δεν είναι απλώς η αντιστροφή μιας συνθήκης (υλική αποστέρηση – παροχή των υλικών όρων που ελλείπουν = βιολογική συντήρηση). Το επίπεδο της παρεχόμενης προστασίας θα πρέπει να υπερβαίνει το όριο της απόλυτης φτώχειας και να μην περιορίζεται στην απλή βιολογική συντήρηση, αλλά να διασφαλίζει τη δυνατότητα της κοινωνικής συμμετοχής, την πραγμάτωση δηλαδή του περιεχόμενου της ανθρώπινης αξιοπρέπειας όπως την αντιλαμβάνεται η γερμανική έννομη τάξη. Εξάλλου, σύμφωνα με τη νομολογία του Ανώτατου Ακυρωτικού Δικαστηρίου του Ισραήλ, το δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση δεν είναι απλώς ένα δικαίωμα που ερείδεται στην αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αλλά αποτελεί την υλική εκδήλωση της ίδιας της αρχής¹⁸. Συνεπώς, υλικοί όροι που διασφαλίζουν τη βιολογική συντήρηση αποτελούν την αναγκαία, αλλά όχι επαρκή προϋπόθεση για την προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Το ΓΟΣΔ επιτυγχάνει να αποδώσει έναν περιεκτικό ορισμό για την αξιοπρεπή διαβίωση¹⁹. Δεν συγκεκριμενοποιεί το ίδιο τα κριτήρια μέτρησης για τον προσδιορισμό του επιπέδου της αξιοπρεπούς διαβίωσης, και συγκεκριμένα για τον υπολογισμό του χρηματικού ποσού που προορίζεται γι' αυτά, θέτει όμως όλα εκείνα τα κρίσιμα στοιχεία που καθιστούν τον ορισμό σαφή, συγκεκρι-

¹² ΣτΕ Ολ 2287/2015.

¹³ D. Landau, *Constitutional Court of Colombia (Corte Constitucional de Colombia)*, Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law, 2016.

¹⁴ Ουσιώδη (essential) τροφή και πόσιμο, στέγαση, κατάλληλη ένδυση και ουσιαστικές υπηρεσίες υγείας και υγειονομικής φροντίδας, Colombian Constitutional Court, Decision T-025/2004.

¹⁵ A. Gruner, *Der verfassungsrechtliche*, ό.π., σελ. 202-213, R. Hursthouse, «Human Dignity and Charity», σε: J. Malpas/N. Lickiss (eds.), *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, 2007, σελ. 59.

¹⁶ J. Weinrib, «Human Dignity and Autonomy», σε: R. Grote/F. Lachenmann/R. Wolfrum (eds.), *MPECCOL*, 2020.

¹⁷ P. Schaber, «Human Dignity, Self-Respect, and Dependency», σε: P. Kaufmann/H. Kuch/C. Neuhäuser, (eds), *Humiliation, Degradation, Dehumanization. Human Dignity Violated*, 2011, σελ. 151.

¹⁸ G. Sapir, *The Israeli Constitution: From Evolution to Revolution*, 2018, σελ. 116.

¹⁹ Για τον ορισμό, I. Leijten, *The German Right to an Existenzminimum, Human Dignity, and the Possibility of Minimum Core Socioeconomic Rights Protection*, German Law Journal 2019, 16, no. 1, 23, 38.

μενοποιήσιμο με ποσοτικά κριτήρια μέτρησης, και ταυτόχρονα, ελέγξιμο από το ίδιο ως προς το εάν αυτά ανταποκρίνονται στον ορισμό. Χαράσσει, με άλλα λόγια, τη χρυσή τομή ανάμεσα στις σχέσεις δικαστή-νομοθέτη και επιστημών. Αναδεικνύει, μάλιστα, τη δυνατότητα της κοινωνικής συμμετοχής, έναν παράγοντα που συχνά δεν λαμβάνεται υπόψη από τις κοινωνικές επιστήμες που εφαρμόζουν ποσοτικές μεθόδους μέτρησης²⁰, ο οποίος όμως αποτελεί θεμέλιο της συνταγματικής τάξης και συνεπώς, δεν μπορεί παρά να συνεκτιμάται.

Η δυνατότητα της κοινωνικής συμμετοχής έχει ιδιαίτερο αντίκτυπο σε άλλες έννομες τάξεις, όπως η δική μας, και αποτελεί την προστιθέμενη αξία έναντι των προσεγγίσεων των κοινωνικών επιστημών από τις οποίες επηρεάζονται οι πολιτικές εκτιμήσεις. Μέχρι εκείνου του σημείου, εξάλλου, είναι δύσκολο να διαφωνήσει κανείς, για παράδειγμα, ως προς το εάν η τροφή ή το νερό περιλαμβάνεται ή θα έπρεπε να περιλαμβάνεται στην έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Την ίδια στιγμή, ο συγκεκριμένος ορισμός επιτυγχάνει να εισάγει μια απόλυτη μορφή προστασίας του δικαιώματος, έτσι ώστε, το δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση κάποιου να παραβιάζεται ή να μην παραβιάζεται²¹.

II. Η ΣΥΡΡΟΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΞΙΟΠΡΕΠΗ ΔΙΑΒΙΩΣΗ

1. ΜΕ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΠΟΥ ΣΧΕΤΙΖΟΝΤΑΙ ΜΕ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΚΟΠΟ ΤΗΣ ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΤΟΥ ΒΙΟΠΟΡΙΣΜΟΥ

Ανατρέχοντας κανείς στα συνταγματικά κείμενα άλλων κρατών διαπιστώνει ότι η προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης ανευρίσκεται σε εκείνες τις συνταγματικές διατάξεις που σχετίζονται με την κοινωνική πρόνοια και προστασία, τη δίκαιη αμοιβή ή και την προστασία από την ανεργία ή την αδυναμία εργασίας²². Με διατάξεις, δηλαδή, που σχετίζονται με κάποιον τρόπο με τον βιοπορισμό. Οι διατάξεις αυτές είτε θέτουν ως σκοπό τη διασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης είτε, ως προϋπόθεση για το δικαίωμα της κοινωνικής πρόνοιας, την έλλειψη υλικών όρων για τη διαβίωση.

Σημειώνεται, ωστόσο, ότι στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας και προστασίας, η προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης μπορεί να επιτυγχάνεται και σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας, χωρίς την ανάγκη ρητής αναφοράς μιας τέτοιας υποχρέωσης στο συνταγματικό κείμενο. Πέρα από το παράδειγμα της Γερμανίας, η οποία στηρίζει την προστασία στη συνδυαστική ερμηνεία των άρθρων 1 παρ. 1 και 20 παρ. 1 ΘΝ²³, και η Γαλλία η οποία διαθέτει ένα πλούσιο νομοθετικό πλαίσιο για την προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης στηρίζεται στην ερμηνεία του Προοιμίου του Συντάγματος για τη συνταγματική προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Ήδη από το 1988 η Γαλλία εισήγαγε το «revenu minimum d'insertion» (RMI), το οποίο αντικαταστάθηκε από το «revenu de solidarité active» που διασφαλίζει ένα ελάχιστο εισόδημα ανεξαρτήτως εάν κάποιος

²⁰ Βλ. για παράδειγμα N. Rao/J. Min, *Decent Living Standards: Material Prerequisites for Human Wellbeing*, Soc Indic Res 2018, σελ. 226.

²¹ I. Leijten, *The German Right to an Existenzminimum* ό.π., no. 1, 23, 40.

²² Βλ. λ.χ. άρθρο 63 παρ. 3 Πορτογαλικού Συντάγματος, άρθρο 17 παρ. 1 Συντάγματος Μάλτας, άρθρο 47 παρ. 2 Συντάγματος Μολδαβίας, άρθρο 5 παρ. 4 Συντάγματος Γεωργίας, άρθρο 39 παρ. 2 Συντάγματος Σλοβακίας, άρθρο 38 Ιταλικού Συντάγματος, άρθρο 46 Συντάγματος της Ουκρανίας.

²³ I. S. Guijarro, «Right to social security», σε: R. Grote, et al. (eds), *MPECCOL*, 2017, I. Leijten, *The German Right to an Existenzminimum*, ό.π., no. 1, 23, 29, E. J. Eberle, *Observations on the Development*, ό.π., σελ. 204, I.T. Winkler/C. Mahler, *Interpreting the Right to a Dignified Minimum Existence: A New Era in German Socio-Economic Rights Jurisprudence?*, Human Rights Law Review 2013, 13:2, σελ. 392. Βλ. και Π. Παυλόπουλο, *Η αξία του Ανθρώπου και ο Ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας του Συντάγματος*, ΔτΑ 2021, σελ. 88.

είναι άνεργος ή αδυνατεί για άλλους λόγους να εργαστεί²⁴. Αξίζει να σημειωθεί μάλιστα ότι οι δύο αυτές έννομες τάξεις, ενδεχομένως να έχουν από τα πιο καλά οργανωμένα συστήματα προστασίας, παρά το γεγονός ότι τέτοιου είδους υποχρέωση δεν προβλέπεται ρητά στα συνταγματικά τους κείμενα.

Στον αντίποδα της μη συνταγματικής πρόβλεψης της εν λόγω προστασίας, βρίσκεται το παράδειγμα της Φινλανδίας η οποία στο Σύνταγμά της αναγνωρίζει ρητά το δικαίωμα του καθένα στην αξιοπρεπή διαβίωση, ενώ, από τον εκτελεστικό του Συντάγματος νόμο, το επίπεδο διαβίωσης που προστατεύεται προσδιορίζεται ως αυτό που ανταποκρίνεται στα κοινωνικά πρότυπα διαβίωσης της χώρας²⁵. Το Σύνταγμα της Φινλανδίας είναι το πρώτο Σύνταγμα που αναγνωρίζει ρητά το δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση και ενδεχομένως, το μόνο, δεδομένου ότι η διατύπωση της αντίστοιχης διάταξης στο ελληνικό Σύνταγμα δεν είναι τόσο σαφής και, πάντως, δεν αναγνωρίζει ρητά την αξιοπρεπή διαβίωση ως δικαίωμα.

2. ΜΕ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΠΟΤΕΛΟΥΝ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΟΥΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ

Αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι στοιχεία του νομολογιακού ορισμού του ΓΟΣΔ αναγνωρίζονται αυτόνομα ως κοινωνικά δικαιώματα σε πολλές έννομες τάξεις, όπως είναι το δικαίωμα στη στέγαση, στην τροφή, στην υγεία. Από αυτή την άποψη, τα συνταγματικά αυτά κείμενα μπορεί να μην αναγνωρίζουν ένα δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση *expressis verbis*, όμως από τον κατάλογο των κοινωνικών δικαιωμάτων που περιλαμβάνουν μπορεί να συναχθεί ότι προστατεύουν πτυχές της αξιοπρεπούς διαβίωσης²⁶. Η έλλειψη στέγασης, η ανεπάρκεια τροφής ή υπηρεσιών υγείας συνιστούν συνθήκες διαβίωσης που σχετίζονται με την αξιοπρεπή διαβίωση με σχέσεις ειδικού προς γενικό. Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Κολομβίας για παράδειγμα ρητά εμπερικλείει στον ορισμό του για την αξιοπρεπή διαβίωση την ουσιώδη τροφή²⁷. Τούτο σημαίνει ότι η έλλειψη τροφής δεν παραβιάζει μόνο το συγκεκριμένο δικαίωμα, αλλά και το ευρύτερο από πλευράς περιεχομένου δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση. Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για το δικαίωμα στη στέγαση. Η υπόθεση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Νοτίου Αφρικής *Grootboom*²⁸, η οποία αφορούσε το δικαίωμα αυτό, μπορεί να θεωρηθεί ότι κάλυπτε μια σημαντική πτυχή της αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση έχει εισοδηματοκεντρικό προσανατολισμό και αναφέρεται στην προστασία των οικονομικών-χρηματικών μέσων για τη διαβίωση. Τούτο όμως δεν αποτελεί κρίσιμη διαφορά δεδομένου ότι και άλλα δικαιώματα από αυτά που αποτελούν μέρη του ορισμού της αξιοπρεπούς διαβίωσης δεν είναι απαραίτητο να ικανοποιηθούν αυτούσια με την παροχή σε είδος, αλλά και με την παροχή χρηματικών επιδομάτων. Στην Ελλάδα η προστασία του δικαιώματος στη στέγαση (άρθρο 21 παρ. 4 Σ.) βρίσκεται σε διαφορετική διάταξη σε σχέση με την προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης (άρθρο 21 παρ. 1β Σ.).

²⁴ Βλ. και Σ. Μήτα, *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή του δικαίου*, 2016, σελ. 82 επ.

²⁵ P. Arajärvi, *The Finnish Perspective on the Last-Resort Support for Subsistence*, *Scandinavian Studies in Law* 2007, 52, 17, 35.

²⁶ I. S. Guijarro, *Right to social security*, ό.π.

²⁷ Συνταγματικό Δικαστήριο της Κολομβίας, απόφαση T-025/2004, M. Cohen, «Right to Food», σε R. Grote, et al. (eds), *MPECCOL*, 2016.

²⁸ Συνταγματικό Δικαστήριο Ν. Αφρικής, *Government of the Republic of South Africa and Others v Grootboom and Others*, [(CCT11/00) [2000] ZACC 19, 2001 (1) SA 46, 2000 (11) BCLR 1169] απόφαση της 4.10.2000. Βλ. και Γ. Κατρούγκαλο, *Το θεμελιώδες δικαίωμα για κατοικία και η απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ν. Αφρικής, Irene Grootboom (CCT 11/00)*, ΔτΑ 2004, σελ. 1331 επ.

Αντίθετα, στο άρθρο 54 του Συντάγματος της Γεωργίας η προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης είναι στοιχισμένη στο ίδιο εδάφιο με την προστασία της στέγασης.

Παρόλα αυτά, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι καθένα από αυτά τα δικαιώματα διατηρεί την αυτονομία του. Το γεγονός ότι πρόκειται για ανθρώπινες ανάγκες που αλληλοεξαρτώνται δεν θα πρέπει να επηρεάσει, και μάλιστα, αρνητικά, το τι συμβαίνει στο νομικό περιβάλλον. Μέσω της συνταγματικής ερμηνείας περισσότερων διατάξεων είναι δυνατό να ενισχυθεί η προστασία του ενός ή του άλλου δικαιώματος, όχι όμως με τρόπο ώστε το γενικότερο δικαίωμα να απορροφήσει τα ειδικότερα. Για παράδειγμα, ο υπολογισμός του χρηματικού ύψους ενός γενικού επιδόματος για την αξιοπρεπή διαβίωση θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη το δικαίωμα στη στέγαση ώστε το χρηματικό ποσό που θα υπολογιστεί να είναι τέτοιο που να διασφαλίζει την αξιοπρεπή στέγαση, από κάθε άποψη (έκταση καταλύματος, υγειονομική κατάσταση του χώρου κλπ). Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που η προστασία αυτή θα παρεχόταν αυτούσια όσον αφορά τις προδιαγραφές μιας κατοικίας²⁹. Κάτι τέτοιο όμως, δεν συνεπάγεται άνευ ετέρου ότι η υποχρέωση του νομοθέτη να μεριμνά για το δικαίωμα στη στέγαση έχει εξαντληθεί. Το δικαίωμα στη στέγαση, αναλόγως της περίπτωσης, συνεχίζει να δημιουργεί υποχρεώσεις προς τον νομοθέτη, όπως είναι για παράδειγμα η ρύθμιση τιμών ενοικίων σε περίπτωση ραγδαίας αύξησης αυτών κλπ.³⁰

Το δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση διατηρεί επιπλέον πολλά όμοια χαρακτηριστικά με το δικαίωμα στην κοινωνική πρόνοια³¹. Δεδομένου ότι εμφανίστηκε τις τελευταίες δεκαετίες θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ότι ανήκει στη νέα γενιά δικαιωμάτων, αυτή της αλληλεγγύης³². Το ΓΟΣΔ στην υπόθεση των αιτούντων άσυλο αναγνώρισε το δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση ως ανθρώπινο δικαίωμα ανεξαρτήτως ιθαγένειας³³. Το δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση επιτυγχάνει να διασφαλίσει την εκδικασιμότητα, σε σύγκριση με άλλα κοινωνικά δικαιώματα, καθώς η περιγραφή του περιεχομένου του είναι πιο περιεκτική, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι αποτελεί τον πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων³⁴, εφόσον θα πρέπει να θεωρηθεί γενικότερο σε σχέση με αυτά τα οποία και εμπερικλείει στον ορισμό του³⁵.

3. ΜΕ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΕΛΑΧΙΣΤΟ ΕΓΓΥΗΜΕΝΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ

Σταδιακά, ιδίως στο επίπεδο της κοινής νομοθεσίας, τα όρια μεταξύ του προστατευτικού πλαισίου της εργασίας και της κοινωνικής πρόνοιας στενεύουν όσον αφορά την παροχή ενός εισοδήματος για τη διασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Τούτο οφείλεται στην τάση επικράτησης της θεωρίας του βασικού εισοδήματος που προτάθηκε τη δεκαετία του '90 η οποία αναφέρεται σε ένα ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα καθολικό και απροϋπόθετο (basic income)³⁶ το οποίο σκοπό έχει να υποκαταστήσει και να απλοποιήσει τα παραδοσιακά συστήματα κοινωνικής πρόνοιας

²⁹ Βλ. και Π. Παραρά, *Το κοινωνικό δικαίωμα για αξιοπρεπή κατοικία, αξιοπρέπεια του ανθρώπου και έλεγχος της συνταγματικότητας του νόμου, παρατηρήσεις με αφορμή την ΣτΕ Ολ 179/1989, ΔτΑ 1999, σελ. 627 επ.*

³⁰ Κ. Χρυσόγονος/Σ. Βλαχόπουλος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2018, σελ. 596 επ.

³¹ Για το δικαίωμα στην κοινωνική πρόνοια, I.S. Guijarro, *Right to social security*, ό.π., σελ. 31.

³² M.J. Cepeda Espinosa/D. Landau, *Colombian Constitutional Law: Leading Cases*, 2017, σελ. 151-152, D. M. Davis, «Socio-Economic Rights», ό.π., σελ. 1023.

³³ I. T. Winkler, C. Mahler, *Interpreting the Right to a Dignified Minimum Existence*, ό.π..

³⁴ I. Leijten, *The German Right to an Existenzminimum*, ό.π., no. 1, 23, 35, Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης»*, 2000, σελ. 338 επ.

³⁵ D. M. Davis, «Socio-Economic Rights», ό.π., σελ. 1023-1024, και ιδίως 1027.

³⁶ J. Perkiö, *From Rights to Activation: The Evolution of the Idea of Basic Income in the Finnish Political Debate, 1980-2016*, *Jnl Soc. Pol.* 2020.

ή ακόμη και τα φορολογικά συστήματα που στηρίζονται στην προοδευτική φορολογία³⁷.

Το επίδομα αυτό μπορεί να προσαρμόζεται με κριτήριο την ηλικία ή άλλα δημογραφικά χαρακτηριστικά τα οποία δεν συνεπάγονται χρονοβόρες διαδικασίες για τη διασταύρωση της ακρίβειας των πληροφοριών. Έτσι λοιπόν, ο όρος «απροϋπόθετο» (unconditional) αναφέρεται στη μη αναζήτηση κριτηρίων όπως είναι τα έσοδα κάποιου, καθαρά ή ακαθάριστα, ενώ ο όρος καθολικό αναφέρεται στο ότι δεν θα λαμβάνεται υπόψη η ιθαγένεια κάποιου για την παροχή του παρά μόνο η μόνιμη κατοικία του³⁸. Σημειώνεται, μάλιστα, ότι προκειμένου να θεωρηθεί ένα σύστημα ότι ανήκει στο προτεινόμενο σύστημα του βασικού εισοδήματος θα πρέπει να έχει και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά³⁹. Οι θιασώτες της θεωρίας αυτής εντοπίζουν πολλαπλά οφέλη από την υιοθέτηση ενός τέτοιου συστήματος όπως η προστασία του περιβάλλοντος ή η ενίσχυση της θέσης των γυναικών⁴⁰ όπως και η διασφάλιση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας για όλους⁴¹.

Η Γαλλία έχει προχωρήσει σε συζητήσεις σχετικά με την υιοθέτηση ενός βασικού εισοδήματος για όλους τους κατοίκους⁴². Ενώ, στη Γερμανία η προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης των παιδιών με την παροχή επιδόματος για κάθε παιδί πλησιάζει αρκετά στη σύλληψη της ιδέας του βασικού εισοδήματος⁴³. Το κύριο πρόβλημα, ωστόσο, που εντοπίζεται στην εφαρμογή μιας τέτοιας θεωρίας είναι αυτό της αναδιανομής. Μια ισόποση χρηματική παροχή προς τον καθένα σε ένα κράτος, ακόμα και στα υψηλά εισοδήματα, δεν είναι σαφές πώς θα επιτύχει την άμβλυση των κοινωνικών ανισοτήτων, αν και η μεγαλύτερη ένσταση που φαίνεται να εγείρεται από τη θεωρία δεν αφορά το ζήτημα αυτό, αλλά της ανεύρεσης πόρων για μια τέτοιας έκτασης χρηματοδότηση.

Στην Ελλάδα, η εισαγωγή του άρθρου 21 παρ. 1 β Σ. για την προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης μέσω ιδίως ενός συστήματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος παραπέμπει ιδιαίτερα στο σύστημα του βασικού εισοδήματος. Όπως όμως ήδη υπογραμμίστηκε, προκειμένου ένα σύστημα χρηματικών παροχών να έχει τον χαρακτήρα του βασικού εισοδήματος θα πρέπει να είναι όχι μόνο καθολικό, αλλά και απροϋπόθετο. Με τον τρόπο που έχει παρουσιαστεί μέχρι στιγμής φαίνεται ότι δεν πληρούνται οι προϋποθέσεις ώστε το σύστημα του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος να μπορεί να χαρακτηριστεί ως βασικό εισόδημα καθώς προσβλέπει στην απλοποίηση των κοινωνικών συστημάτων και στην οικονομική ενίσχυση των πλέον ευάλωτων οικονομικά⁴⁴. Το απροϋπόθετο εισόδημα σημαίνει ότι διανέμεται στο σύνολο των κατοίκων μιας χώρας προσαρμοσμένο όσον αφορά το ύψος του σε δημογραφικά χαρακτηριστικά, όπως η ηλικία, τα οποία μεταβάλλουν τις καταναλωτικές ανάγκες.

Και ενώ, η καθολικότητα του εισοδήματος είναι κάτι το οποίο δεν αμφισβητείται σχεδόν από καμία έννομη τάξη η οποία διάκειται θετικά προς μια τέτοια εξέλιξη, το «απροϋπόθετο» είναι αυτό που δημιουργεί προβληματισμούς τόσο από δικαιοπολιτικής όσο και από κοινωνικής άποψης.

³⁷ R. Magnani/L. Piccoli, *Universal basic income with flat tax reform in France*, Journal of Policy Modeling 2020,42, σελ. 236, D. Tondani, *Universal Basic Income and Negative Income Tax: Two different ways of thinking redistribution*, The Journal of Socio-Economics, 2009.

³⁸ A. Zelleke, *Distributive justice and the argument for an unconditional basic income*, The Journal of Socio-Economics 2005,34, 4, M. Torry, «The Definition and Characteristics of Basic Income», σε M. Torry [ed], *The Palgrave International Handbook of Basic Income*, 2019.

³⁹ Ibidem, Ibidem.

⁴⁰ LFM Groot, *Basic Income, Unemployment and Compensatory Justice*, 2004, σελ. 43-67.

⁴¹ P. van Paris, *Real Freedom for All: What (if anything) can justify capitalism?*, 1995, σελ. 133.

⁴² R. Magnani/L. Piccoli, *Universal basic income*, ό.π.

⁴³ I. T. Winkler/C. Mahler, *Interpreting the Right to a Dignified Minimum Existence*, ό.π., σελ. 399.

⁴⁴ Μ. Ματσαγγάνης, *Η κοινωνική αλληλεγγύη και οι αντιφάσεις της, Ο ρόλος του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος σε μια σύγχρονη κοινωνική πολιτική*, 2004, σελ. 162 επ.

Εάν το κοινωνικό πρόβλημα, με άλλα λόγια, που εντοπίζεται είναι η στην καλύτερη περίπτωση διατήρηση, αν όχι αύξηση, των ανισοτήτων με τη διανομή ενός σχεδόν ομοιόμορφου ποσού σε όλους, σε δεοντολογικό επίπεδο, το ίδιο πρόβλημα ανακύπτει στο επίπεδο της αναδιανομής του πλούτου εντός της κάθε έννομης τάξης.

Το άρθρο 4 παρ. 5 Σ. για παράδειγμα επιβάλλει στο κράτος την υποχρέωση της αναδιανομής, δεδομένου ότι για τη συγκεκριμένη ισότητα της διάταξης αυτής θέτει το ίδιο το κριτήριο διάκρισης που είναι τα οικονομικά μέσα του καθενός («δυνάμεις»). Οι οικονομικές δυνάμεις του καθενός συνεπώς πρέπει να λαμβάνονται υπόψη για την επιβολή του φόρου, πράγμα που σημαίνει ότι ο φόρος δεν μπορεί να είναι όμοιος για όλους. Ταυτόχρονα, όμως, οι οικονομικές δυνάμεις θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και σε κάθε άλλη περίπτωση παροχής ή απόσπασης οικονομικών μέσων, δηλαδή ενός εισοδήματος, όπως, συνεπώς, και του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος.

Ανεξαρτήτως λοιπόν του συστήματος που μπορεί να υιοθετηθεί, η αναδιανομή με σκοπό τη μείωση των ανισοτήτων αποτελεί έναν στόχο ο οποίος δεν μπορεί να παρακαμφθεί⁴⁵. Το άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος των Κάτω Χωρών, μάλιστα, προβλέπει ρητά ότι οι αρχές είναι υποχρεωμένες να διασφαλίζουν τα μέσα της αξιοπρεπούς διαβίωσης στον πληθυσμό και να επιτυγχάνουν την αναδιανομή του πλούτου. Τούτο σημαίνει ότι μόνη η επίτευξη του πρώτου στόχου δεν αρκεί για την εκπλήρωση των συνταγματικών υποχρεώσεων. Υπάρχουν βέβαια απόψεις οι οποίες υποστηρίζουν ότι η παροχή σε όλους ενός εισοδήματος ίδιου ή παρόμοιου ύψους έχει τη δυναμική της μείωσης των ανισοτήτων⁴⁶, στηρίζονται όμως σε προβλέψεις οι οποίες δεν επιτυγχάνουν να λάβουν υπόψη τους όλα τα πιθανά δεδομένα.

Περαιτέρω, οι οικονομικές επιστήμες αγωνιούν ως προς την υιοθέτηση του βασικού εισοδήματος στο μέρος που αφορά τη συμπεριφορά των καταναλωτών ως εργαζομένων. Αυτό που εξετάζεται με τη διενέργεια πειραματικών τέτοιων μέτρων σε συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού είναι εάν οι εργαζόμενοι γίνουν νωχελικοί και αποτραβηχτούν από την εργασία τους⁴⁷. Το κρίσιμο όμως είναι το ποια θα είναι η συμπεριφορά των «πολιτών-καταναλωτών» ως υποκειμένων που δραστηριοποιούνται οικονομικά σε οποιονδήποτε τομέα της οικονομίας.

Είναι γνωστό ότι οι οικονομικές επιστήμες στηρίζουν τις προβλέψεις τους στην υπόθεση *ceteris paribus*. Όμως είναι σχεδόν δεδομένο ότι ένα ριζοσπαστικό μέτρο, όπως η εφαρμογή του βασικού εισοδήματος στο σύνολο μιας εγχώριας αγοράς, δεν θα αφήσει κανένα άλλο παράγοντα της αγοράς αμετάβλητο. Το κυριότερο, κατά συνέπεια, πρόβλημα που οφείλει να αντιμετωπιστεί είναι ο περιορισμός των τιμών του συνόλου των προϊόντων και αγαθών, και όχι μόνο των βασικών, έτσι ώστε να διατηρηθεί η αξία του νομίσματος και να συγκρατηθεί ο πληθωρισμός, ο οποίος φαίνεται αναπόφευκτος.

Το βασικό εισόδημα, επομένως, εφόσον εφαρμοστεί ως καθολικό και απροϋπόθετο, όπως προτείνεται, θα πρέπει να (ανα)προσαρμόζεται στις τιμές των προϊόντων και υπηρεσιών ώστε να επιτυγχάνει τον σκοπό του, ο οποίος με βάση το Σύνταγμα είναι η αξιοπρεπής διαβίωση. Η προσαρμογή θα πρέπει να είναι διαρκής, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι μπορεί να απαιτείται εκ νέου υπολογισμός (αναπροσαρμογή) ακόμα και από μήνα σε μήνα ή και συντομότερα. Με άλλα λόγια, η υιοθέτηση του συστήματος του βασικού εισοδήματος έχει ως απαραίκλιτη προϋπόθεση ένα σχέδιο έντονης επέμβασης στην αγορά για τη συγκράτηση των τιμών. Το ζήτημα αυτό της

⁴⁵ M.J. Cepeda Espinosa/D. Landau, *Colombian Constitutional Law*, ό.π., σελ. 152.

⁴⁶ R. Magnani/L. Piccoli, *Universal basic income*, ό.π., A. Zelleke, *Distributive justice*, ό.π., 34, 6.

⁴⁷ Μέχρι στιγμής πειραματικά έχει υιοθετηθεί στη Φινλανδία μεταξύ 2017 και 2018, στο Los Angeles, τις Κάτω Χώρες, τον Καναδά και την Ιταλία, A.-K. Tuovinen, «Constitutional preconditions for the Finnish basic income experiment», σε O. Kangas/S. Jauhiainen, et. al. [eds], *Experimenting with unconditional basic income. Lessons from the Finnish BI 2017-2018*, 2021, J. Perkiö, *From Rights to Activation*, ό.π., R. Magnani/L. Piccoli, *Universal basic income*, ό.π.

ρύθμισης της αγοράς κρίνεται πιο κρίσιμο ακόμα και από το πρόβλημα της χρηματοδότησης ενός τέτοιου εγχειρήματος στο οποίο φαίνεται να εστιάζει ιδιαίτερα η θεωρία⁴⁸.

Ακόμη, ο σκοπός της απλοποίησης των κοινωνικών συστημάτων, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν θα πρέπει να λειτουργήσει εις βάρος της αποτελεσματικής προστασίας της αξιοπρεπούς διαβίωσης του καθένα. Ως προς αυτό, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίστηκαν ήδη τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε πολιτικό επίπεδο το τότε πιλοτικό πρόγραμμα του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στην Ελλάδα.

Συγκεκριμένα, σε ερώτηση που έγινε στην Επιτροπή από μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με τη συμμόρφωση της Ελλάδας με τις αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης, η οποία έκρινε ότι οι περικοπές μισθών και συντάξεων παραβιάζουν την αξιοπρεπή διαβίωση⁴⁹, η Επιτροπή απάντησε ότι, μεταξύ άλλων, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο πιλοτικό πρόγραμμα του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος το οποίο πρόκειται να επεκταθεί σε όλη τη χώρα για την προστασία των πλέον ευάλωτων⁵⁰. Η διάκριση σε ευάλωτους και μη παραγνωρίζει ότι όταν πρόκειται για οικονομικές δυνάμεις, η κατηγοριοποίηση μεταξύ των προσώπων δεν μπορεί να είναι ποτέ διχοτομική, αλλά βαθμιαία, όπως άλλωστε συνάγεται και από τη διατύπωση του άρθρου 4 παρ. 5 Σ. («αναλόγως»).

Παρόμοια απάντηση για την επίλυση διαφορετικών προβλημάτων μέσω του συστήματος αυτού δόθηκε από την Επιτροπή, όπως για την αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων στη χώρα⁵¹, για την αύξηση του ΦΠΑ στα βασικά αγαθά⁵², για την υπέρμετρη φορολόγηση του πληθυσμού⁵³. Μπορεί να συναχθεί, λοιπόν, ότι η πολιτική του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος δεν αποτελεί απλώς μια απλοποίηση των κοινωνικών συστημάτων, ως δομών, αλλά ενδεχομένως της ίδιας της κοινωνικής πολιτικής, με κίνδυνο σημαντική μερίδα του πληθυσμού να στερηθεί της συνταγματικής προστασίας της αξιοπρεπούς διαβίωσης.

III. Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΟΥΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ

1. Η ΑΞΙΟΠΡΕΠΗΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΚΔΙΚΑΣΙΜΟΤΗΤΑΣ

Ο διάλογος στη θεωρία δίνει έμφαση στο εάν το δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση είναι υποκειμενικό δημόσιο δικαίωμα ή αντικειμενική υποχρέωση του κράτους να διαφυλάξει το ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης των πολιτών⁵⁴. Σύμφωνα με την παραδοσιακή τυπολογία των δικαιωμάτων, τα κοινωνικά ή θετικά δικαιώματα στερούνται εκδικασιμότητας, επομένως, το δικαίωμα στην

⁴⁸ L. Martinelli, *A Basic Income Trilemma: Affordability, Adequacy, and the Advantages of Radically Simplified Welfare*, Jnl. Soc. Pol. 2020, 49, 3, 463, R. Magnani/L. Piccoli, *Universal basic income*, ό.π., R. Pereira, «The Cost of Universal Basic Income: Public Savings and Programme Redundancy Exceed Cost», σε: R. Pereira [ed], *Financing Basic Income. Addressing the Cost Objection*, 2017.

⁴⁹ Βλ. λ.χ. αρ. προσφ. 66/2011, απόφαση της 05.02.2013, ΓΕΝΟΠ ΔΕΗ και ΑΔΕΔΗ κατά Ελλάδας, αρ. προσφ. 111/2014, απόφαση της 05.07.2017, ΓΣΕΕ κατά Ελλάδας.

⁵⁰ Απάντηση του κ. Katainen εκ μέρους της Επιτροπής, Αριθμός Ερώτησης: E-005672/2014, 17.09.2014. Βλ. επίσης και την απάντηση του ίδιου στην ερώτηση με Αριθμό Ερώτησης: E-006153/2014, 22.09.2014.

⁵¹ Απάντηση του κ. Katainen εκ μέρους της Επιτροπής, Αριθμός Ερώτησης: E-006325/2014, 09.10.2014.

⁵² Απάντηση του κ. Katainen εκ μέρους της Επιτροπής, Αριθμός Ερώτησης: P-009684/2014, 08.01.2015.

⁵³ Απάντηση του κ. Katainen εκ μέρους της Επιτροπής, Αριθμός Ερώτησης: E-004858/15, E-004855/15, 01.10.2015. Βλ. και Κ. Χρυσόγονο, *Ευρωπαϊκή Κοινοβουλευτική Εμπειρία*, 2020, 12 επ.

⁵⁴ I. Leijten, *The German Right to an Existenzminimum*, ό.π., no. 1, 23, 35, J. Eberle, *Observations on the Development*, ό.π., σελ. 204, C. Bumke/H. C. Voßkuhle, 2 Art. 1 para. 1 GG: *Human Dignity*, ό.π.

αξιοπρεπή διαβίωση ως κοινωνικό δικαίωμα δεν γεννά δικαστικά αγωγήμη αξίωση⁵⁵. Από την άλλη, υπάρχει και η άποψη που υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά δικαιώματα μπορούν να είναι δικαστικά ελέγξιμα ανάλογα με τον δικαστικό έλεγχο που ασκείται⁵⁶.

Παρά τα θεωρητικά ζητήματα, τα εθνικά δικαστήρια διαφόρων χωρών έκαναν ορισμένα πολύ σοβαρά βήματα στο επίπεδο της δικαστικής προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων, θέτοντας συνταγματικά όρια και υποχρεώσεις προς τις κυβερνήσεις. Ειδικότερα, ο δικαστικός έλεγχος επικεντρώθηκε στην προστασία των πιο ευάλωτων, στην αναζήτηση του πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων και στην ανάδειξη της υποχρέωσης προστασίας τους ως προτεραιότητας σε σχέση με άλλες συνταγματικές υποχρεώσεις⁵⁷. Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Κολομβίας, για παράδειγμα, από την αρχή αποδέχθηκε την εκδικασιμότητα των κοινωνικοοικονομικών δικαιωμάτων⁵⁸, όπου, συγκεκριμένα, στην απόφασή του T-426/1992 αναγνώρισε το ζωτικό μίνιμουμ ερμηνεύοντας τις συνταγματικές διατάξεις των κοινωνικών δικαιωμάτων⁵⁹.

Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πορτογαλίας στην απόφασή του 187/13 έθεσε ως συνταγματικό όριο στους περιορισμούς που επήλθαν για δημοσιονομικούς λόγους τις ελάχιστες εγγυήσεις συνταγματικής προστασίας⁶⁰. Έτσι, ακόμη και αν θεωρηθεί ότι η προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης συνιστά αντικειμενική υποχρέωση που δεν γεννά αγωγήμη αξίωση, το δικαστήριο αναλόγως των πραγματικών περιστατικών μιας υπόθεσης μπορεί να προχωρήσει στην άσκηση δικαστικού ελέγχου υπό το φως της έλλειψης αγαθών για την κάλυψη βασικών αναγκών⁶¹.

Α. Η ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΟΥΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ

Σύμφωνα με την παραδοσιακή τυπολογία των συνταγματικών δικαιωμάτων η διάκριση μεταξύ ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στηρίζεται στις ενέργειες που πρέπει ή δεν πρέπει να αναλαμβάνει το κράτος. Εάν το κράτος πρέπει να απέχει από επέμβαση σε ένα δικαίωμα, το δικαίωμα θεωρείται ατομικό. Εάν το κράτος πρέπει να αναλάβει θετικές ενέργειες για την προστασία του δικαιώματος, το δικαίωμα αυτό θεωρείται κοινωνικό δικαίωμα⁶². Παρόλα αυτά, πλέον διαπιστώνεται από τη θεωρία ότι για την αποτελεσματική προστασία οποιουδήποτε δικαιώματος απαιτείται ένας συνδυασμός θετικών ενεργειών και αποχής από επεμβάσεις⁶³, πράγμα το οποίο έχει δεχθεί όσον αφορά τα κοινωνικοοικονομικά δικαιώματα το Συνταγματικό Δικαστήριο της Αφρικής⁶⁴.

Πράγματι, το δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση προστατεύεται όχι μόνο με τη λήψη θετικών μέτρων αλλά και μέσω της αποχής. Για παράδειγμα, το κράτος οφείλει να απέχει από

⁵⁵ Για την κριτική στη θεωρία αυτή, Κ. Γιαννακόπουλο, *Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: «να είστε ρεαλιστές, να ζητάτε το αδύνατο»*, ΕφΔΔ 2015, 417επ., Λ. Παπαδοπούλου, *Η κανονιστικότητα και εκδικασιμότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων, και ταυτόχρονα μία συνηγορία υπέρ του status mixtus των δικαιωμάτων*, ΤοΣ 3-4/2020, σελ. 971 επ.

⁵⁶ M. Klatt, *Positive rights: Who decides? Judicial review in balance*, ICON 2015, Vol. 13 No. 2, σελ. 357.

⁵⁷ M.J. Cepeda Espinosa/D. Landau, *Colombian Constitutional Law*, ό.π., σελ. 150.

⁵⁸ D. Landau, *Constitutional Court of Colombia*, ό.π., σελ. 15.

⁵⁹ Συνταγματικό Δικαστήριο της Κολομβίας, απόφαση T-426/1992, M.J. Cepeda Espinosa/D. Landau, *Colombian Constitutional Law*, ό.π., σελ. 147.

⁶⁰ I.S. Guijarro, *Right to social security*, ό.π., σελ. 35.

⁶¹ M.J. Cepeda Espinosa/D. Landau, *Colombian Constitutional Law*, ό.π., σελ. 152.

⁶² D. M. Davis, «Socio-Economic Rights», ό.π., σελ. 1021.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Συνταγματικό Δικαστήριο Ν. Αφρικής, *Government of the Republic of South Africa and Others v Grootboom and Others*, απόφαση της 4.10.2000, Συνταγματικό Δικαστήριο Ν. Αφρικής, *Occupiers of 51 Olivia Road, Berea Township and 197 Main Street Johannesburg v City of Johannesburg and Others* [(24/07) [2008] ZACC 1; 2008 (3) SA 208 (CC); 2008 (5) BCLR 475 (CC)], απόφαση της 19.02.2008.

τη φορολογία ή την κατάσχεση για λόγους προστασίας της αξιοπρεπούς διαβίωσης⁶⁵. Στο σημείο αυτό μπορεί επίσης να ανακύψει το ζήτημα της ανάγκης διαμεσολάβησης του νόμου για τον προσδιορισμό του επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης που θα πρέπει να προστατευτεί, για παράδειγμα για τον υπολογισμό του ύψους του χρηματικού ποσού που θα πρέπει να εξαιρεθεί από τη φορολογία εισοδήματος⁶⁶. Τούτο όμως δεν είναι απαραίτητο. Για παράδειγμα, το ζήτημα μπορεί να αφορά την επιβολή φόρου, για παράδειγμα ΦΠΑ, σε είδη πρώτης ανάγκης, όπου δεν ανακύπτει ζήτημα υπολογισμού χρηματικού ύψους. Σε ανάλογη περίπτωση το Συνταγματικό Δικαστήριο της Κολομβίας έκρινε ότι η επιβολή ΦΠΑ θέτει εμπόδια στην πρόσβαση σε βασικά αγαθά καταλήγοντας σε αντίθεση με το Σύνταγμα λόγω παραβίασης του δικαιώματος στην αξιοπρεπή διαβίωση⁶⁷.

B. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΥΨΟΥΣ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΠΟΣΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΥΨΗ ΤΩΝ ΑΝΑΓΚΩΝ ΤΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΟΥΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ

Στο πεδίο της προστασίας της αξιοπρεπούς διαβίωσης, το κυριότερο ζήτημα που φαίνεται να ανακύπτει είναι αυτό του προσδιορισμού του επιπέδου της αξιοπρεπούς διαβίωσης, όπου απαιτείται η μεσολάβηση του νόμου για την επίτευξη της προστασίας. Η μεσολάβηση επιπλέον μπορεί να απαιτείται και για τον καθορισμό των κριτηρίων για την παροχή ενός επιδόματος που σκοπό έχει την προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Σε αυτές τις περιπτώσεις πράγματι ανακύπτει το ζήτημα της εκδικασιμότητας, δεδομένου ότι ο δικαστής, λόγω της αρχής της διάκρισης των εξουσιών και της δημοκρατικής αρχής, δεν μπορεί να προσδιορίσει ο ίδιος το ύψος του χρηματικού ποσού.

Παρόλα αυτά, σε αυτές τις περιπτώσεις η προστασία μπορεί να συνίσταται στον έλεγχο εάν ο νομοθέτης προέβη στην έκδοση νόμου για την προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης, καθώς επίσης, και τα κριτήρια που έθεσε για την υπαγωγή στο προστατευτικό πλαίσιο. Τα κριτήρια μπορούν να ελεγχθούν από πλευράς τήρησης της αρχής της ισότητας⁶⁸, εάν είναι κριτήρια αποκλεισμού, αλλά και από την σκοπιά της ίδιας της αξιοπρεπούς διαβίωσης, εάν δηλαδή λαμβάνουν υπόψη όλα τα στοιχεία της, με πληρότητα και με τρόπο που να ανταποκρίνεται στο πλαίσιο που χαράσσει το Σύνταγμα. Έναν τέτοιου τύπου δικαστικό έλεγχο διενήργησε το ΓΟΣΔ στην υπόθεση της Hartz IV, όπου και διαπίστωσε ότι το κριτήριο των εξόδων εκπαίδευσης δεν λήφθηκε υπόψη. Το ίδιο και το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο του Ισραήλ, το οποίο έκρινε ότι το κριτήριο αποκλεισμού από την οικονομική ενίσχυση της κατοχής ή χρήσης αυτοκινήτου παραβιάζει την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας⁶⁹.

2. Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΚΑΙ Η ΕΠΑΦΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΜΕ ΤΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΟΣΟΤΙΚΩΝ ΜΕΤΡΗΣΕΩΝ

Η προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης είναι στενά συνδεδεμένη με τη φτώχεια και τις μετρήσεις της φτώχειας ως αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών που χρησιμοποιούν ποσοτικές μεθόδους μέτρησης. Σε αυτές τις τεχνικές μελέτες ανατρέχει τόσο ο δικαστής όσο και ο νομοθέτης για τον προσδιορισμό του χρηματικού ποσού του επιδόματος που προορίζεται να προστατεύσει την αξιοπρεπή διαβίωση.

⁶⁵ I. Leijten, *The German Right to an Existenzminimum*, ό.π., no. 1, 23, 29.

⁶⁶ D. M. Davis, «Socio-Economic Rights», ό.π., σελ. 1029.

⁶⁷ Συνταγματικό Δικαστήριο της Κολομβίας, απόφαση της T-426/1992.

⁶⁸ Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, *Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων*, 2018, σελ. 160 επ.

⁶⁹ Ανώτατο Ακυρωτικό του Ισραήλ, *Hassan v. National Insurance Institute*, HCJ 10662/04, 28.02.2012.

Σε αυτές τις περιπτώσεις, η μεθοδολογία, το τμήμα δηλαδή εκείνο της μελέτης μέτρησης και προσδιορισμού του επιπέδου της αξιοπρεπούς διαβίωσης, αποτελεί τον κοινό τόπο συνάντησης των επιστημών, της πολιτικής και του δικαίου. Η μεθοδολογία εξάλλου στις επιστημονικές μελέτες που εφαρμόζουν ποσοτικές μεθόδους μέτρησης αποτελεί το κρισιμότερο τμήμα της μελέτης, αυτό με βάση το οποίο κρίνεται και αξιολογείται η πληρότητα και η εγκυρότητά της από επιστημονικής άποψης. Αποτελεί το τμήμα στο οποίο τίθεται το τι πρόκειται να μετρηθεί και με ποιον τρόπο, ο ορισμός της προς ποσοτικοποίηση έννοιας, οι δείκτες, δηλαδή τα κριτήρια της μέτρησης και οι γενικές της παραδοχές⁷⁰.

Εάν υποθεθεί ότι όλο το παραπάνω πλαίσιο αφορά στον τρόπο υπολογισμού, τότε πράγματι πρόκειται για ένα κομμάτι το οποίο εναπόκειται στην ελεύθερη εκτίμηση του ερευνητή ή, εφόσον πρόκειται για έρευνα που διενεργείται για τη λήψη μιας πολιτικής απόφασης, του νομοθέτη. Τη στιγμή όμως που η απόφαση αυτή μετουσιώνεται σε νόμο, τότε η ελευθερία αυτή περιορίζεται και θα πρέπει να ικανοποιεί ταυτόχρονα τη δικαιοκρατική αρχή, τα εχέγγυα της ασφάλειας του δικαίου και της προστασίας των δικαιωμάτων⁷¹.

Α. Ο ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΡΗΣΗΣ

Η μεθοδολογία των κοινωνικών στατιστικών μετρήσεων είναι γνωστό ότι υποφέρει από σοβαρά δομικά προβλήματα. Το κοινωνικό φαινόμενο είναι πολυποίκιλο σε σχέση με την προκρούστεια τοποθέτηση υποκειμένων σε κατηγορίες α, β ή γ. Σε ό,τι έχει να κάνει δε, με τη συλλογιστική που ακολουθεί το δίκαιο, κινείται εκ διαμέτρου αντίθετα⁷², προσπαθώντας από ένα πολύ συγκεκριμένο κριτήριο να τυποποιήσει σε μία γενική κατηγορία α ή β, όπου η τελευταία συνήθως καταλήγει να αποκτά χαρακτηριστικά αντίθεσης αντί αμοιβαίας αποκλειστικότητας. Με άλλα λόγια, η σχέση του α με το β, αντί να παραμείνει αμοιβαία αποκλειστική, όπως ορίζεται από τις μαθηματικές σχέσεις, κατά την κατηγοριοποίηση των υποκειμένων στα υπό μέτρηση υποσύνολα, γίνεται αντιθετική, λόγω του ότι καταλήγει να ετεροπροσδιορίζεται, με αποτέλεσμα το β να μεταπίπτει de facto σε μείον α.

Έτσι, για παράδειγμα, κοινωνικά αποκλεισμένος (α) είναι αυτός που έχει λιγότερα από δύο ζευγάρια παπούτσια, ενώ, «μη κοινωνικά αποκλεισμένος» (β που μεταπίπτει σε -α) είναι αυτός που έχει πάνω από δύο ζευγάρια παπούτσια ή και περισσότερα⁷³. Μία τέτοια συλλογιστική κατά την απονομή της δικαιοσύνης θα ήταν καταστροφική για το κράτος δικαίου⁷⁴. Και όμως, αυτή η συλλογιστική εμμέσως υιοθετείται όταν το δικαστήριο εγκαταλείπει την ύλη του και ανατρέχει ή στηρίζεται στα συμπεράσματα τέτοιου είδους μελετών υπό τη σκέψη ότι πρόκειται για ζητήματα που προϋποθέτουν ειδική επιστημονική γνώση. Στην περίπτωση, συνεπώς, των στατιστικών μετρήσεων της φτώχειας, που είναι και αυτές οι οποίες επηρεάζουν περισσότερο την προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης, ο «μη φτωχός» είναι η έννοια που επιβάλλεται απαραίτητως για λόγους ασφάλειας του δικαίου να προσδιοριστεί θετικά, καθώς και να διαβαθμιστεί σε περισσότερες κατηγορίες για λόγους που αφορούν στην ίση μεταχείριση.

⁷⁰ Γ. Υφαντόπουλος, Κ. Νικολαΐδου, *Η στατιστική στην κοινωνική έρευνα*, Gutenberg, 2008, σελ. 70 επ.

⁷¹ H. Trute, «Comment from a Legal Perspective», σε *The public nature of science under assault*, 2005, σελ. 57.

⁷² A. Supiot, *Governance by numbers, The making of a legal model of allegiance*, 2017, σελ. 88 επ.

⁷³ Βλ. επίσης και την Ετήσια Έκθεση (2018) του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού, *Κοινωνικές Ανισότητες, Κοινωνικά Δικαιώματα και Κοινωνική Πολιτική*, και ιδίως σελ. 40 επ., όπου εκτίθενται οι δυσκολίες ποσοτικοποίησης της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού ώστε να πραγματοποιηθεί η μέτρησή τους με τη χρήση των εργαλείων της στατιστικής.

⁷⁴ A. Supiot, *Governance by numbers*, ό.π., σελ. 91.

B. Η ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΠΕΙΡΑΣ

Σημαντικό σημείο προβληματισμού αποτελεί το γεγονός ότι παρότι μελετάται το κοινωνικό φαινόμενο, η εγκυρότητα μιας επιστημονικής μελέτης ελέγχεται μόνο εσωτερικά-τυπικά, δηλαδή με τη χρήση μαθηματικών υπολογισμών επαλήθευσης (λ.χ. T-Τεστ), χωρίς να ελέγχεται εάν τα πορίσματά της ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, δηλαδή στον εμπειρικό κόσμο⁷⁵. Όταν για παράδειγμα με τη χρήση των κριτηρίων υλικής στέρσης του Townsend βρέθηκε ότι οι κάτοικοι των Σπετσών είναι φτωχότεροι από τους κατοίκους Ασπρούργου, το αποτέλεσμα αυτό θεωρήθηκε επιστημονικά έγκυρο, ως εσωτερικά-τυπικά επαληθεύσιμο, παρότι προσέκρουε στα δεδομένα της κοινής πείρας⁷⁶.

Τα παραπάνω συνηγορούν προς την κατεύθυνση ότι υπάρχει περιθώριο δικαστικής εκτίμησης χωρίς να μπορεί να αναγνωριστεί επιστημονική αυθεντία και άρα δέσμευση ως προς τα συμπεράσματα τέτοιου είδους μελετών. Ακόμη και αν τα πορίσματα υιοθετηθούν από τον νομοθέτη, για τον προσδιορισμό για παράδειγμα του αφορολογήτου, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η μεθοδολογία παραμένει πάντα δικαστικά ελέγξιμη ενόψει μιας δικαστικής διαφοράς. Στο παραπάνω παράδειγμα, λόγου χάρη, ο δικαστής θα όφειλε να διαπιστώσει ότι το κριτήριο της κατοχής αυτοκινήτου⁷⁷ δεν μπορεί να εφαρμοστεί για την κατάταξη των περιοχών σε πλούσιες και φτωχές, εφόσον στις Σπέτσες και στην Ύδρα απαγορεύεται νομοθετικά η χρήση αυτοκινήτου. Σε μια τέτοια περίπτωση, συνεπώς, θα προχωρούσε στην άσκηση ελέγχου συνταγματικότητας, προκειμένου να διαπιστώσει εάν ο κάτοικος Ασπρούργου που αποκλείστηκε βάσει τη μελέτης από την παροχή μιας οικονομικής ενίσχυσης βρίσκεται σε όμοια θέση με τον κάτοικο των Σπετσών και εάν ναι, θα επέκτεινε την παροχή και σε αυτόν.

Βέβαια, εάν δεν υπάρχει θεμελιωμένη από το Σύνταγμα υποχρέωση του νομοθέτη να διενεργήσει στατιστική μελέτη για την υιοθέτηση ενός μέτρου, τα πορίσματα αυτής, ακόμα και αν δεν επιβεβαιώνονται με βάση τα δεδομένα της κοινής πείρας, δεν μπορούν να οδηγήσουν σε κήρυξη αντισυνταγματικότητας της νομοθετικής διάταξης που υιοθέτησε τα πορίσματα για τον λόγο αυτόν καθαυτό. Μία μελέτη όμως που δεν λαμβάνει υπόψη τις συνταγματικές αρχές και κανόνες, εφόσον υιοθετείται από τον νομοθέτη ως προς τα πορίσματά της, μεταφέρει τις πλημμέλειες αυτές και στον νόμο. Έτσι, και πάλι στο παραπάνω παράδειγμα, το πρόβλημα της εν λόγω στατιστικής μελέτης είναι ότι εφάρμοσε όμοια κριτήρια σε προδήλως διαφορετικές καταστάσεις. Εάν τα πορίσματά της υιοθετούνταν από τον νομοθέτη, θα ήταν ο νόμος αυτός ο οποίος παραβίασε τη γενική αρχή της ισότητας. Η δικαστική εκτίμηση, εν προκειμένω, της μεθοδολογίας της μελέτης θα διευκόλυνε τον έλεγχο αυτό και, επιπλέον, η διαπίστωση της μη εγκυρότητας εξ απόψεως ουσιαστικής και εξωτερικής, θα στερούσε το κύρος με το οποίο περιβάλλεται μια πολιτική απόφαση όταν επικαλείται επιστημονικά δεδομένα και θα επέτρεπε την άσκηση εντατικότερου δικαστικού ελέγχου.

Η χρήση επιστημονικών μεθόδων δικαστικά ελέγξιμων, δηλαδή η παρουσίαση της μεθοδολογίας της μελέτης ενώπιον του δικαστηρίου, αποτελεί στοιχείο της διαφάνειας και επιτρέπει την άσκηση αποτελεσματικού δικαστικού ελέγχου. Η υποχρέωση αυτή έχει ήδη αναγνωριστεί προς

⁷⁵ A. Sayer, *Method in Social Science, A realist approach*, Second Edition, Routledge, 1992, σελ. 179 επ.

⁷⁶ Στο πλαίσιο της Περιφερειακής Στρατηγικής για την Κοινωνική Ένταξη και την Καταπολέμηση της Φτώχειας της Περιφέρειας Αττικής διενεργήθηκε μελέτη με τίτλο *Συστημική καταγραφή υφιστάμενης κατάστασης - Οριοθέτηση στρατηγικών επιλογών στα πεδία της κοινωνικής ένταξης και της καταπολέμησης της φτώχειας*, Έκδοση 1.3, Αθήνα, Αύγουστος 2015, από την οποία και αντλείται το ανωτέρω παράδειγμα.

⁷⁷ Το κριτήριο αυτό χρησιμοποιείται για την εφαρμογή του δείκτη υλικής στέρσης που πρότεινε ο Townsend, P. Townsend, *International Analysis Poverty*, Routledge, 1993.

τον νομοθέτη από το ΓΟΣΔ⁷⁸, το οποίο μάλιστα προσθέτει τον παράγοντα της καταλληλότητας της μεθοδολογίας μέτρησης⁷⁹. Για παράδειγμα, για τον προσδιορισμό του ύψους ενός χρηματικού επιδόματος, δεν είναι κατάλληλη μια δειγματοληπτική έρευνα που σκοπό έχει να υπολογίσει το κατώφλι της φτώχειας, αλλά μία μελέτη η οποία προσδιορίζει αναλυτικά ποιες δαπάνες θα πρέπει να καλυφθούν ως συνδεδόμενες με ανάγκες αξιοπρεπούς διαβίωσης, τον υπολογισμό του κόστους για την κάλυψή τους σε μηνιαία βάση, και το ύψος του ποσοστού που καλύπτεται από το κράτος. Έτσι, ώστε το δικαστήριο να μπορεί να ελέγξει εάν οι προϋπολογισθείσες δαπάνες καλύπτουν όλες εκείνες τις ανάγκες που είναι προστατευτέες από το Σύνταγμα.

Εάν από την άλλη για το συγκεκριμένο επίδικο αυτό το οποίο θέλει να δει το δικαστήριο είναι το κατώφλι της φτώχειας, ή ένας οποιοσδήποτε άλλος μέσος όρος –και όχι διάμεσος– όπως για παράδειγμα το εμβαδό των πρώτων κατοικιών, λ.χ. προκειμένου να εκτιμήσει εάν το αφορολόγητο ανταποκρίνεται ή υπολείπεται με βάση τα δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας, τότε ανακύπτει το ζήτημα της δειγματοληψίας⁸⁰. Η δειγματοληψία αποτελεί ένα θέμα στη στατιστική το οποίο πάντα θα δημιουργεί προβληματισμούς και αμφισβητήσεις, όπως είναι η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος. Το επιπλέον πρόβλημα, προκειμένου μια τέτοια μελέτη να χρησιμοποιηθεί από τον νομοθέτη ή να εκτιμηθεί από τον δικαστή, εντοπίζεται στο ζήτημα της συγκέντρωσης των δεδομένων.

Κατά κανόνα, η συγκέντρωση των δεδομένων στις στατιστικές μετρήσεις γίνεται με τη χρήση ερωτηματολογίων. Τούτο σημαίνει ότι μεταξύ της πληροφορίας και της καταγραφής της διαμεσολαβεί η απάντηση του ερωτώμενου η οποία δεν μπορεί ποτέ με απόλυτη βεβαιότητα να θεωρηθεί ειλικρινής. Όχι μόνο για λόγους σκοπιμότητας, όπως είναι η απόκρυψη της πληροφορίας, αλλά και για κάθε άλλον λόγο, όπως εσφαλμένη αντίληψη, κακή μνήμη, κατά λάθος παράλειψη. Προς τούτο, θα πρέπει να λαμβάνεται πάντα υπόψη, ότι τα πορίσματα τέτοιου είδους μελετών στηρίζονται σε δεδομένα τα οποία στην έννομη τάξη θα χαρακτηρίζονταν απλώς μαρτυρίες. Τουλάχιστον αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί ότι είναι το εγγύτερο παράδειγμα.

Στη θεωρία έχει διατυπωθεί η άποψη της επεξεργασίας δεδομένων που βρίσκονται σε φορολογικές αρχές, για λόγους μεγαλύτερης ασφάλειας⁸¹. Πρόκειται, όμως, για μία λύση η οποία θα άνοιγε άλλα, σοβαρότερα και ακανθώδη ζητήματα σχετικά με την προστασία των προσωπικών δεδομένων.

Γ. Η ΠΟΣΟΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΟΡΘΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ

Η ποσοτικοποίηση της έννοιας λαμβάνει χώρα στο μέρος της μεθοδολογίας της μελέτης και συνίσταται στους ορισμούς της και τα κριτήρια μέτρησης. Σύμφωνα με τον Σαρτόρι, η εννοιολόγηση προηγείται της ποσοτικοποίησης, ενώ, το εννοιολογικό πλαίσιο δεν καθορίζεται από τις ίδιες τις μεθόδους μέτρησης οι οποίες εφαρμόζουν μαθηματικούς τύπους όχι κατασκευασμένους με προορισμό να εφαρμόζονται αποκλειστικά στις μετρήσεις αυτές⁸².

⁷⁸ Όπως και από άλλες έννομες τάξεις, L. Chenwi, *A new approach to remedies in socioeconomic rights adjudication: occupiers of 51 Olivia Road and others v City of Johannesburg and others*, Constitutional Court Review 2009, 2, σελ. 377.

⁷⁹ I. Leijten, *The German Right to an Existenzminimum*, ό.π., no. 1, 23, 40, D. M. Davis, «Socio-Economic Rights», ό.π., σελ. 1029, I. T. Winkler/C. Mahler, *Interpreting the Right to a Dignified Minimum Existence*, ό.π., σελ. 397.

⁸⁰ Γ. Υφαντόπουλος/Κ. Νικολαΐδου, *Η στατιστική*, ό.π., σελ. 65 επ.

⁸¹ Chr. Behrendt, «Do Income Surveys Overestimate Poverty in Western Europe? Evidence from a Comparison with Institutional Frameworks», σε Ed. Diener et al. (eds), *Assessing Quality of Life and Living Conditions to Guide National Policy*, 2002, σελ. 429 επ.

⁸² G. Sartori, *Concept Misformation in Comparative Politics*, American Political Science Review, LXIV(4), 1970, σελ. 1040.

Το γεγονός ότι το εννοιολογικό πλαίσιο δεν καθορίζεται από τη μεθοδολογία μέτρησης αλλά στην ουσία η μεθοδολογία καθορίζεται από το εννοιολογικό πλαίσιο δεν απαντάει βέβαια στο ερώτημα του ποιος καθορίζει το εννοιολογικό πλαίσιο. Όταν πρόκειται για μια στατιστική έρευνα που προορίζεται για ένα επιστημονικό περιοδικό, η απάντηση είναι ο ερευνητής. Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι και η ίδια η επιστημονική κοινότητα των εφαρμοσμένων κοινωνικών επιστημών επισημαίνει το έλλειμμα της θεωρητικής επεξεργασίας του πλαισίου για την αξιοπρεπή διαβίωση⁸³.

Στην προκειμένη περίπτωση, όπου η αξιοπρεπής διαβίωση είναι πλέον νομική έννοια, συνταγματικής τάξης, η απάντηση δεν μπορεί να παραμείνει η ίδια. Εφαρμοστές, ερμηνευτές και επιστήμες του δικαίου αποτελούν τους κοινωνούς για τον προσδιορισμό του εννοιολογικού πλαισίου και άρα, του ορισμού που πρόκειται να ποσοτικοποιηθεί για την έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Όπως ήδη αναλύθηκε, το ΓΟΣΔ έδωσε έναν τέτοιο ορισμό, ο οποίος δεσμεύει τον νομοθέτη στη λήψη κριτηρίων μέτρησης. Εάν ο νομοθέτης υιοθετήσει μεθοδολογία που δεν ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις που έθεσε το δικαστήριο, ο νόμος που θα υιοθετήσει το πόρισμα της μελέτης θα αντίκειται στο Σύνταγμα.

Στη θεωρία υποστηρίχθηκε ότι η διαδικαστική αυτή υποχρέωση που επέβαλε το ΓΟΣΔ και το Συνταγματικό Δικαστήριο της Νοτίου Αφρικής στη διενέργεια επιστημονικής μελέτης συνιστά τεχνική για την άσκηση δικαστικού ελέγχου στο πεδίο της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων για τα οποία κατ' αρχήν όμως υπεύθυνος είναι ο δημοκρατικά νομιμοποιημένος νομοθέτης⁸⁴. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το πλαίσιο αυτό δεν βρίσκει έδαφος στην ελληνική περίπτωση όπου ο όρος της αξιοπρεπούς διαβίωσης εμφανίζεται ρητά στο συνταγματικό κείμενο, καθιστώντας την νομική έννοια.

Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που θα κρίνονταν ακατάλληλη μια στατιστική εγκληματολογική έρευνα η οποία θα κατηγοριοποιούσε τους δράστες ηλικίας 16 ετών ως ενήλικους δράστες, παρά τον διαφορετικό χαρακτηρισμό του ποινικού νόμου, έτσι, θα (πρέπει να) ελεγχθεί και μία στατιστική μελέτη που προορίζεται για την προστασία της αξιοπρεπούς διαβίωσης, ξεκινώντας κατ' αρχάς με την υποχρέωση ποσοτικοποίησης της έννοιας αυτής και όχι της φτώχειας στην οποία στηρίζονται διάφοροι προβληματισμοί ως προς τη δυνατότητα άσκησης δικαστικού ελέγχου που έχουν εκφραστεί στη θεωρία⁸⁵.

Δ. ΤΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΡΗΣΗΣ ΩΣ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ένας περιεκτικός ορισμός όπως αυτός που έδωσε το ΓΟΣΔ επιτρέπει τον δικαστικό έλεγχο των κριτηρίων ως προς το εάν εξειδικεύουν πλήρως και επαρκώς το περιεχόμενο της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Πράγματι, στη θεωρία συναντάει κανείς το επιχείρημα ότι οι βασικές ανάγκες για την κάλυψη των οποίων προορίζεται ένα επίδομα για την αξιοπρεπή διαβίωση είναι δύσκολο να προσδιοριστούν παρότι γίνεται δεκτό ότι αυτό θα πρέπει να μην περιορίζεται στην απλή βιολογική συντήρηση⁸⁶. Το συνταγματικό πλαίσιο θέτει τις κατάλληλες κατευθύνσεις ώστε ένας τέτοιος έλεγχος να μπορεί να διενεργηθεί.

Για παράδειγμα, καθένα από τα κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία άλλωστε αποτελούν και στοιχεία του ορισμού της αξιοπρεπούς διαβίωσης θα πρέπει να μπορούν να ανευρεθούν στα κριτήρια εξειδίκευσης της ποσοτικοποιημένης έννοιας, να καλύπτουν το φάσμα της προστασίας με

⁸³ Βλ. έτσι, N. Rao/J. Min, *Decent Living Standards*, ό.π.

⁸⁴ L. Williams, *The role of courts in the quantitative-implementation of social and economic rights: A comparative study*, *Constitutional Court Review* 2010, 3 σελ. 181.

⁸⁵ N. Petersen, *Avoiding the common-wisdom fallacy: The role of social sciences in constitutional adjudication*, *ICON* 2013, σελ. 316.

⁸⁶ P. Schaber, «Human Rights and Basic Needs», ό.π., σελ. 110-111.

πληρότητα και να ανταποκρίνονται στα δεδομένα της κοινής πείρας. Για παράδειγμα, ο δείκτης μέτρησης «μία εβδομάδα διακοπών», εάν υποθεθεί ότι υιοθετούνταν για την ποσοτικοποίηση της έννοιας της αξιοπρεπούς διαβίωσης, θα μπορούσε να ελεγχθεί ως προς το εάν καλύπτει, μόνος αυτός, το στοιχείο της κοινωνικής συμμετοχής του ορισμού της αξιοπρεπούς διαβίωσης, και άρα, αν εξειδικεύει επαρκώς και με πληρότητα την έννοια ως προς το σκέλος αυτό.

Τα κριτήρια της μέτρησης, ή αλλιώς οι δείκτες, λειτουργούν κατ' αναλογία με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο λειτουργούν τα κριτήρια που θέτει ο νομοθέτης, για παράδειγμα για την παροχή ενός επιδόματος. Το γεγονός ότι μετατίθενται σε ένα προηγούμενο της νομοθέτησης στάδιο, δεν συνεπάγεται ότι ο δικαστικός έλεγχος θα εγκαταλειφθεί. Αντίθετα, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι τα κριτήρια της μέτρησης που εκτίθενται στο τμήμα της μεθοδολογίας της στατιστικής μελέτης, εφόσον τα πορίσματά της υιοθετούνται από τον νομοθέτη, για τον προσδιορισμό ενός επιδόματος ή οποιουδήποτε άλλου εισοδήματος ή παροχής, ακόμη και αν δεν επαναλαμβάνονται στον νόμο, συνιστούν τμήμα του νόμου δικαστικά ελέγξιμο.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η αξιοπρεπή διαβίωση φαίνεται να βρίσκεται στο «μάτι του κυκλώνα». Η θεωρία του βασικού εισοδήματος, οι στατιστικές μετρήσεις της φτώχειας, ακόμη και τα θεωρητικά ζητήματα σχετικά με τη δικαστική αγωγιμότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων, εκβάλλουν και έχουν άμεση επίδραση σε αυτή. Τα κοινωνικά δικαιώματα σταδιακά φαίνεται ότι αποκτούν διόδους για τη διεκδίκηση της δικαστικής προστασίας και η συνταγματοποίηση της έννοιας της αξιοπρεπούς διαβίωσης δίνει ώθηση και προς αυτή την κατεύθυνση. Δεν παύει όμως να αποτελεί κρίσιμο παράγοντα ο τρόπος με τον οποίο θα αλληλεπιδράσει ερμηνευτικά με άλλες συνταγματικές διατάξεις και ιδίως με αυτές που κατοχυρώνουν άλλα κοινωνικά δικαιώματα. Ενώ, ένας σαφής κίνδυνος είναι η λεγόμενη ρευστοποίησή τους⁸⁷, υπό την επίδραση της θεωρίας του βασικού εισοδήματος.

Σε κάθε περίπτωση, η σημαντική ώθηση που δίνει η νέα συνταγματική διάταξη ανήκει στο πεδίο των σχέσεων δικαστηρίου, νομοθέτη και επιστημών. Η διενέργεια στατιστικών μετρήσεων που ποσοτικοποιούν την έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης και όχι της φτώχειας αποτελεί ίσως τη σημαντικότερη πρόκληση για την αποτελεσματική προστασία της. Το γεγονός ότι πλέον η αξιοπρεπή διαβίωση συνιστά νομική έννοια συνεπάγεται και το ότι ο νομοθέτης έχει πλέον περιορισμένο εύρος ελευθερίας ως προς την επιλογή πορισμάτων στατιστικών μετρήσεων που ποσοτικοποιούν μίαν άλλη έννοια, η οποία ελάχιστα κοινά χαρακτηριστικά και περιεχόμενο διατηρεί με την έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Στο πλαίσιο αυτό, ο ρόλος που αναλαμβάνουν τα δικαστήρια είναι ιδιαίτερα σημαντικός⁸⁸, καθώς στην πράξη αναμένεται να κληθούν να προστατεύσουν την αξιοπρεπή διαβίωση, όχι μόνο κατά τον τύπο, λόγω των τεχνικών διεξόδων προς την κατεύθυνση αυτή που προσφέρουν οι κοινωνικοοικονομικές επιστήμες, αλλά και στην ουσία. □

⁸⁷ A. Supiot, *Governance by numbers*, ό.π, σελ. 88 επ.

⁸⁸ Όπως και στην περίοδο που προηγήθηκε, βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση. Η καμπύλη του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των «μνημονιακών» μέτρων*, 2020.